

KERIMA FILAN

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

MORFONOLOŠKE I MORFOLOŠKE JEZIČKE OSOBITOSTI TURSKIH POSLOVICA U LATINIČNIM ZAPISIMA MEHMED-BEGA KAPETANOVIĆA LJUBUŠAKA

Sažetak

U prošlom radu obrađene su fonološke odrednice turskog teksta poslovice i mudrih rečenica koje je paralelno u izvornom arapskom pismu i latiničnom prijepisu donio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u *Istočnom blagu* objavljenom 1896. godine u Sarajevu. U ovome, drugom radu, bit će riječi o morfonološkim i morfološkim osobitostima tog turskog jezika. Pokazat će se oblici gramatičkih i nekih tvorbenih morfema i istaknuti da neke njihove karakteristike reflektiraju onaj turski jezik koji se u prošlim stoljećima koristio u Bosni.

Gljučne riječi: *Istočno blago*, Ljubušak, turske poslovice, jezik, morfonologija, morfologija.

Uvod

Godine 1896. u Sarajevu je objavljena knjiga *Istočno blago*. Ispod tog naslova štampanog krupnim latiničnim slovima stajala je naznaka da je to svezak I, koji sadrži turske, arapske i perzijske poslovice i mudre rečenice, te da ih je sabrao i preveo Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Bila je to još jedna Ljubušakova knjiga štampana latinicom nakon *Narodnog blaga*, zbirke poslovice, pričica, pjesama i predaja „našeg slavnog naroda“¹ koja je objavljena 1887. kao prva knjiga jednog bošnjačkog intelektualca štampana tim novim pismom.

Ranije korišteno arapsko pismo prisutno je u *Istočnom blagu* u onim rečenicama i poslovicama koje su u knjizi navedene (i) u originalu, na arapskom, turskom ili perzijskom jeziku. Na turskom jeziku donesen je i naslov knjige. On glasi *Cevâhir-i Şarkiyye* (جواهر شرقیه) i štampan je na naslovnici stiliziranim arapskim pismom. Na središtu naslovnog lista stoji rečenica „Iz svake

1 Munib Maglajlić, „Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – Djelo i vrijeme“, *Narodno blago*, (ur.) Munib Maglajlić, Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture Preporod, 2003, str. 30.

bašče po jedan cvijet.“ i to najprije na turskom jeziku u arapskom pismu (هر بقچهدن بررچچك), potom na turskom jeziku u latiničnom pismu (*Her bakčeden birer çiçek.*) i konačno na bosanskom jeziku u latiničnom pismu. Ta je rečenica Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku bila motiv za rad na *Istočnom blagu*, što je u predgovoru knjige kazao riječima: „Uzevši iz svake bašče po jedan cvijet, nije loše što sam u našu domaću bašču ovo razno cvijeće prenio i posadio, neka se i naš mili narod i sa ovim cvijećem kiti i resi. Šta ko begeniše neka to prigrlji i ljubi“². Konačno, pri dnu naslovnog lista stajala je stilizirano izvedena rečenica „Poslovice su pravo ogledalo jednog naroda.“ donesena u tri oblika kao i gore navedena. Tom je rečenicom Ljubušak dalje u predgovoru obrazložio u čemu je našao poticaj za rad na ovoj knjizi: „da se jugoslavenski svijet bar unekoliko upozna sa istočnom književnosti, pa da se lijepo osvjedoči kako Arapi, Persijanci i Osmanlije sa svojim mnogobrojnim rečenicama i sa jezgrovitim pričama sude i kazuju“. „Zaista, na ovome ogledalu,“ zaključuje Ljubušak svoju namjeru, „lijepo se može vidjeti slika i prilika istočnih naroda.“

Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak prezentirao je u *Istočnom blagu* 4492 poslovice i mudre rečenice. To blago prenio je iz „raznovrsnih knjiga arapskih, osmanlijskih i persijskih“ koje je u predgovoru nabrojao navodeći i imena „muslimanskih filozofa koji su ove i ovakve knjige napisali“³.

Turske, arapske i perzijske poslovice i mudre rečenice Ljubušak je u *Istočnom blagu* donio u prijevodu na bosanski jezik. U svome je predgovoru rekao da su neke poslovice „prevedene po smislu sadržaja i prema duhu našeg jezika“. „Eto tako sam sve preveo, u koliko sam mogao shvatiti da je shodnije i pravije“, govori Ljubušak o svome prevodilačkom poslu i zaključuje „a ko zna bolje, široko mu polje“⁴. U literaturi posvećenoj Ljubušakovu djelovanju ističe se da on „nije imao prethodnika u poslu prevođenja s orijentalnih jezika“, te da je u *Istočnom blagu* „obavio jedan zamašan pionirski posao na prostoru širem od bosanskohercegovačkog“⁵. Tako je Ljubušak prvi obrazovani Bošnjak koji je s arapskog, turskog i perzijskog jezika prevodio na naš jezik. U tom su njegovom pregalaštvu zastupljena sva tri jezika islamske kulture i islamskog obrazovanja u kojima se on intelektualno razvijao.

Ljubušakov prevodilački postupak pokazuje ga kao intelektualca – premda začetnik tog posla on ga je obavio tako da vrlo dobro odgovara namjeni *Istočnog blaga*. Ljubušak je dobro ocijenio da će istočno blago doprijeti do

2 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, (ur.) Fehim Nametak, Sarajevo: Svjetlost, 1987, str. 9.

3 Isto, str. 7-8.

4 Isto, str. 8.

5 M. Maglajlić, „Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak – Djelo i vrijeme“, str. 53.

„jugoslavenskog svijeta“ onda kada se njegova poruka razumije. Tako izreka na turskom *nisjani hukuk mahzi ukuktur* (نسیان حقوق محض عقوقدر) u njegovom prijevodu glasi „ko prijatelje zaboravi nek s ljudima ne boravi“.

Poslovice i mudre rečenice koje je u *Istočnom blagu* donio na izvornom jeziku, a tih je otprilike jedna četvrtina od njihovoga ukupnog broja, Ljubušak je prezentirao u tri oblika, kako smo pokazali prethodnim primjerom: na izvornom (arapskom, turskom ili perzijskom jeziku) u arapskom pismu, potom na tom jeziku u latiničnom pismu, te u prijevodu na bosanski jezik. Ljubušak je u predgovoru i sam na to ukazao riječima: „Neke sam rečenice napisao turskim slovima⁶ baš onako kao što sam ih našao, te sam ih ujedno napisao i latinicom i protumačio. Sve sam prenio onako kao što glase“⁷.

I ovim je postupkom Ljubušak postao začetnik jednoga posla – kao prvi bošnjački uglednik koji je svoja djela objavio u latinici i ćirilici Ljubušak nije imao prethodnika u transkribiranju arapskog pisma u našu latinicu već je radio prema vlastitom razumijevanju tog intelektualnog napora⁸. Ilustrirat ćemo to Ljubušakovo pregnuće primjerima turskih, arapskih i perzijskih poslovice.

ناموس ملیتتی کوز اتمیانلر بر وقتده هیچ دنائندن قورتیله مزلر

Namusi milijetuni džozetmejanlar bir vakat denaetden kurtulamazlar. (660)⁹

Ko ne čuva, ko ne brani, ko ne štiti čast i pravo svoje domovine, to je pravi izrod i sinja kukavica.

السعيد من وعظ بغيره

Esseidu men vuzie bi gajrihi. (1365)

Sretni od drugog savjet prima.

موردرخانه خود حکم سلیمان دارد

Mur der hanei hod hukmi Sulejman dared. (180)

I mrav je u svojoj kući gospodar, baš kao i najveći vladar.

Poticaj za ovaj rad našli smo u Ljubušakovoj izjavi u predgovoru *Istočnog blaga* da je sve poslovice i mudre rečenice napisao latinicom „onako kao što glase“. Već pri površnom pogledu u njegovu transkripciju kao najočitiija značajka pokazuje se različito transkribiranje arapskog grafema /ك/ koje je

6 Pod turskim slovima ovdje se misli na arapsko pisamo.

7 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, str. 8.

8 Podsjetimo ovdje da je u Ljubušakovo vrijeme pismo turskog jezika bilo arapsko. Od vremena kada je on objavio *Istočno blago* protekle su još 32 godine do 1. novembra 1928. kada je napuštena arebica i prihvaćena latinica kao zvanično pismo u Republici Turskoj.

9 Svaka poslovice u *Istočnom blagu* označena je rednim brojem. Ovdje se navodi broj prema izdanju koje koristimo za ovaj rad, a to je naprijed već navedena knjiga: Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, (ur.) Fehim Nametak, Svjetlost, Sarajevo 1987.

izrazito više zastupljeno u turskim nego u arapskim i perzijskim poslovicama. U riječima u kojima označava palatalni glas *g*, /^ǰ/ je transkribiran s /gj/ ili /dž/ ili /đ/, te je naprimjer turska postpozicija *gibi* zabilježena u ovim oblicima: *đibi* (423), *džibi* (7, 1808, 2301), *gjibi* (809, 1955). U riječima u kojima *kef* označava palatalni glas *k*, transkribiran je grafemima /č/ ili /ć/ ili /kj/ ili /k/, što se vidi u različitim oblicima ove turske zamjenice: *kendina* (359), *kenduna* (629), *kjendi* (2372) te *čendi* (1763, 4368) i *ćendi* (4052). Tu neujednačenost treba promatrati s obzirom na već istaknutu činjenicu da je Ljubušak kreator transkripcije u jednom vremenu na razmeđu političkih, društvenih i kulturnih prilika u Bosni i Hercegovini. U vremenu u kojem se tek trebalo navikavati na latinicu ispisivati u tom pismu rečenice koje su na turskom (arapskom ili perzijskom) jeziku moralo je predstavljati ozbiljan intelektualni napor. Osim toga, potrebno je imati u vidu da je Ljubušakov posao na *Istočnom blagu*, kako on navodi u predgovoru, trajao od vremena kada je objavio *Narodno blago*. „Kroz to cijelo vrijeme,“ kaže Ljubušak „po svu dragu zimu bi se tijekom zanimao i bavio, dok sam ovu zbirku jednom sakupio i priredio; s toga mi na um pada što su davno rekli: *Ako želiš poso sigurati, treba dobro mjesto ugrijati*“¹⁰. Bilo bi odveć teško u uvjetima u kojima je Ljubušak radio održati ujednačenost u poslu transkribiranja s jednoga pisma (arapskog) na drugo (latinično).

Značajka transkripcije na koju smo naprijed ukazali izrazito određuje Ljubušakov turski jezik, kojim je prezentirao poslovice „onako kao što glase“, kao onaj turski koji se koristio u Bosni. Da i druge fonološke odrednice, koje transkripcija odražava, jesu karakteristične za bosanski turski pokazali smo u radu „Mehmed Bey Kapetanović Lyubušak>ın derlediği Türk atasözlerinin dili üzerine bir inceleme“¹¹. U središtu istraživačkog interesa u ovome radu bit će morfonološke i neke morfološke karakteristike turskog jezika koji nalazimo u Ljubušakovoj latiničnoj transkripciji.

Na umu imamo da je Ljubušak u transkripciji koristio pet grafema za samoglasnike /a/, /e/, /i/, /o/, /u/. Odsustvo grafema /ı/, /ö/, /ü/ ne dopušta da se sa sigurnošću procijeni palatalna, odnosno velarna izgovorna vrijednost sufiksa u tom turskom idiomu. S više sigurnosti se može gledati tek na one sufikse koji imaju niske neutralne vokale. Uz taj podatak svakako treba imati u vidu da je Ljubušak poslovice transkribirao u latinicu čitajući ih iz podloška u arapskom pismu, znači da je njegovo čitanje moglo biti pod utjecajem onoga što je napisano. Zbog svega toga nama će prevashodno zanimljivo biti Ljubušakovo čitanje turskih gramatičkih morfema u kojima se u arapskom

10 Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, *Istočno blago*, str. 7.

11 Referat podnesen na X. *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı* održanom u Sarajevu 28. 9 – 1. 10. 2015. Zbornik referata u pripremi.

pismu nije bilježio vokal, potom Ljubušakovo čitanje koje odstupa od grafij-ske slike poslovice u njenom izvornom obliku, kao i ona čitanja koja prenose alterniranje različitih oblika. Uočene primjere uporedit ćemo s onima koje nalazimo u literaturi o drugim izvorima za bosanski turski.

Morfonološke i morfološke značajke Ljubušakova turskog izraza

Pluralni sufiks

U Ljubušakovoj transkripciji dominantno je u obliku *-ler* bez obzira na palatalnovelarne karakteristike osnove riječi na koju dolazi: *ademler* (445), *amaler* (*~a>mâ*) (825), *arkadaşlerunden* (2895), *insanlerun* (518, 4361), *insanlere* (518), *kadinler* (*~kadın*) (4361), *mudahinlerun* (3776), *ojunlerundan* (*~oyun*) (2523), *suzlerde* (*~söz*) (2175), *şejler* (1414).

Istodobno se nailazi i na nešto primjera pluralnog sufiksa s velarnim vokalom, i to kod glagolskih oblika. To je particip prezenta na *-an* u primjerima *brakanlardr* (445), *džozetmejanlar* (*~gözetmek*) (660), *olanlar* (445, 808) i finitni glagolski oblik *kurtulamazlar* (660). U tim primjerima pluralni sufiks *-lar* podliježe vokalnoj harmoniji¹².

Posvojni sufiksi

Sufiks za 1. lice jednine stoji samo u primjeru *padişahum* (200), i tu je s labijalnim vokalom.

Sufiks za 2. lice jednine pojavljuje se u tri primjera s labijalnim vokalom: *duşmanun* (2736), *kesemedigun* (2483), *dostun* (2736).

S obzirom na labijalni vokal, ovi sufiksi, kako ih je Ljubušak zabilježio latinicom, odgovaraju oblicima tih sufiksa u drugim govorima zapadnorumelijskog turskog dijalekta¹³.

Stanju u tim dijelektima odgovara i oblik sufiksa za 3. lice jednine kako ga je Ljubušak transkribirao – uvijek je *-i*.

Na riječima koje završavaju konsonantom: *ajagi* (*~ayak*) (2032), *ati* (2006), *bahtijarlugi* (4361), *başi* (366), *çotusi* (*~kötüsü*) (307), *efali* (*~ef>âl*) (314), *haki* (*~hakki*) (418), *hasmi* (1990), *ilmi* (4272), *kanadi* (1624), *maksudi* (4324), *mesleki* (429), *mikdari* (4052), *nami* (662), *nazari* (2008), *ruhi* (278).

12 Uključujući i navedeni primjer *džozetmejanlar* s palatalnim vokalima u osnovi. O obliku sufiksa participa na *-an* bit će riječi niže.

13 O ovome vidi npr. Ekrem Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 52-53/2004, str. 38. Također: J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, Budapest: Akademia Kiado, 1970, str. 103.

Na riječima koje završavaju vokalom: *ajinesi* (~*aynasi*) (314), *fenasi* (1874), *hademesi* (3229), *mivesi* (~*meyve*) (3700), *noktasi* (3718), *riyasi* (2274), *jardumdžisi* (2626), *zijasi* (2274).

Premda na osnovu Ljubušakove transkripcije, kako smo naprijed već kazali, ne možemo precizno govoriti o palatalnoj i velarnoj vrijednosti vokala u sufiksima (izuzimajući one s niskim neutralnim vokalima *a* i *e*), prigodno je napomenuti da je jedno od najistaknutijih obilježja turskog dijalekta na zapadnom Balkanu, u koji spada i bosanski turski, palatalizacija neutralnog visokog vokala na kraju riječi¹⁴. Ta je karakteristika održavala posvojni sufiks 3. lica jednine jednovarijantnim (-*i*).

Sufiksi padeža

Konstatacija iznesena za oblik posvojnog sufiksa 3. lica jednine u zapadnorumelijskom turskom dijalektu vrijedi i za sufiks padeža akuzativa koji je u Ljubušakovoj transkripciji, također, uvijek u varijanti -*i*: *čemalii* (~*kemâl*) (808), *dišleri* (1221), *džefai* (1642), *efendiji* (3229), *eli* (546), *faidei* (445), *fursati* (~*fırsat*) (2142), *hizmeti* (248), *iktidari* (4324), *kadini* (~*kadın*) (4328), *kalbi* (1221), *kjimseji* (3103), *mahbubeji* (3007), *pejmaneki* (1094), *šei* (1716), *šejleri* (1414), *šekvaji* (1840), *taşani* (~*tavşan*) (2139).

Na riječima koje na sebi imaju posvojni sufiks 3. lica jednine uočava se često, premda ne i dosljedno labijaliziranje vokala u slogu koji prethodi padežnom sufiksu: *Allahuni* (664), *davasuni* (4383), *džozuni* (~*göz*) (2010), *edebuni* (1763), *harabuni* (843), *imanuni* (664), *milijetuni* (~*milliyet*) (662), *noksanuni* (2301), *vatanuni* (664).

Ista je situacija zapažena i kod riječi s tim posvojnim i nekim drugim padežnim sufiksima, kako ćemo niže primjerima pokazati. Premda ta pojava u Ljubušakovoj transkripciji nameće dojam da dolazi do labijaliziranja posvojnog sufiksa 3. lica jednine (u malobrojnim primjerima 3. lica množine), rekli bismo da je ovdje riječ o „pomjerenju vrijednosti vokala“ u određenoj poziciji u riječi, a to je pretposljednji (zasigurno nenaglašeni) slog imenskih riječi proširenih sufiksima.

U najvećem broju primjera vokal u toj poziciji nije vidljiv u arapskom pismu, što je u skladu s tradicionalnim bilježenjem imenice s posvojnim sufiskom 3. lica jednine i padežnim sufiskom. Na prisustvo posvojnog sufiksa 3. lica jednine ukazuje pronominalno *n* koje se pisalo s (ن).

Uočena su dva primjera u kojima je vokal u toj poziciji u arapskom pismu označen s /ي/¹⁵, dok je u transkripciju prenesen kao labijalni: *bezuni* (بزینی) (2185), *turkjusuni* (تورکیسینی) (2484).

14 Mefküre Mollova, “Balkanlardaki Türk AğızlarınınTasnifi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1999, str. 167.

15 Ovdje je riječ o oznaci posvojnog sufiksa za 3. lice jednine.

U dubletnom obliku pojavljuju se *eluni* (3197) / *elini* (2010) i *bašuna* (1094) / *bašina* (2483) premda su te riječi u arapskom pismu pisane jednako, (النبي) i (باشنه). Imenica *el* je također transkribirana s neutralnim vokalom (*elinde*, 4361) i kada je napisana ovako (النده). Pored ovih registrovano je još nekoliko primjera u transkripciji s neutralnim vokalom u toj poziciji. U nekim je u arapskom pismu posvojni sufiks 3. lica označen i oni su, prema tome, u transkripciju preneseni onako kako su napisani: *bilmedigini* (بيلمدیگینی) (366), *ettigindan* (629), *imdadina* (امدادینه) (671), *kadreni* (~ *kader*) (قدرینی) (1642), *kaninden* (*kan*) (755), *mezarini* /مزارینی/ (4191) i *tasvirina* (تصویرینه) (3007).

U narednih pet primjera, koji su u Ljubušakovoj transkripciji s neutralnim vokalom u predzadnjem slogu, u arapskom pismu nema grafema koji označava posvojni sufiks: *agadžindan* (اچاچندن) (3940), *ajaginun* (أياچنك) (366), *harekjetinun* (1088), *kjendusindan* (کندوسندن) (3103) i *zevalina* (زوالنه) (1624).

Labijalni vokal u predzadnjem slogu kod riječi koje na sebi imaju posvojni sufiks 3. lica jednine i potom padežni sufiks zapaža se u rukopisu Illésházya u primjerima: *birisüni*, *cezmesüne* (~*gezme*), *cümlesuni*, *cümlesüne*, *cümlesoni*, *gayrisüni*, *gitmesüne*, *içmesüne*, *kendisüne*¹⁶.

Pregledali smo Korkutovu transkripciji pjesama iz Zbornika Miha Martelinija i zapazili primjere: *aşigune* (~*aşık*) (46), *bahçesune* (48), *biri birune* (58), *eşuni* (48), *Leylasuna* (*Leylâ*) (45), *muraduna* (51), *teleruni* (~*teller*) (50)¹⁷. U turskom Josipa Dragomanovića pojavljuju se pisanja *bejnunde* i *bejanunda*¹⁸.

Potrebno je istaknuti da je Mula Mustafa Bašeskija u svojoj *Medžmui* u primjerima *agzuna*, *alayuni*, *başuŋa*, *panacuruŋa*, *sakaluna*, *seyrünje* zabilježio labijalni vokal u istoj poziciji – u predzadnjem slogu imenice koja je primila posvojni sufiks 3. lica jednine i padežni sufiks¹⁹. U toj se poziciji vidi labijalni vokal kod primjera *işüni*, *işümüzi*, *şeyüni* u bilježnici nepoznatog pisca (ili prepisivača) u kojoj nalazimo kratke rečenice paralelno zapisane na turskom i bosanskom jeziku²⁰.

16 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 85 i 103.

17 Broj u zagradi uz primjer pokazuje stranicu na kojoj dotični stih prolazi u radu: Derviš Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 8-9/1958-9, str. 37-62.

18 Ekrem Čaušević, “Das Türkische des Josip Dragomanović”, *Materialia Turcica*, br. 17/1996, str. 133.

19 Kerima Filan, *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Sarajevo: Connectum, 2011, str. 30.

20 Kerima Filan, “O jednom ‘sporadičnom’ rukopisu na turskom i bosanskom jeziku”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. 21-22/2003, str. 14. U našoj transkripciji arebice u latinicu pridržavali smo se vokalne harmonije zbog čega smo labijalizirani vokal označavali kao *u* ili *ü*, no njegovu stvarnu izgovornu vrijednost, s obzirom na palatovelarni aspekt, nije moguće utvrditi u arapskom pismu.

Svi pokazani primjeri navode na zaključak da je ovdje riječ o odrazu govorne situacije u pismu. U primjerima koje je naveo Németh taj labijalni vokal pokazan je u vrijednosti vokala *ü* i pripada varijanti *-sI* posvojnog sufiksa 3. lica. Ljubušakova transkripcija pred nas stavlja labijalan vokal. Za artikulatornu vrijednost tog vokala u konačnom jezičkom izrazu može se pretpostaviti da je njegovo polje disperzije između neutralnog i labijalnog vokala (*i/i ~ u*), na što upućuje supostojanje oblika s vokalom *i* u istoj poziciji²¹.

Za ovo je razmatranje zanimljiv i Ljubušakov primjer *entatlusi* (طاتليسي (اك) (3426). Da ovo čitanje treba prihvatiti kao zaobljavanje vokala u nenaglašenom slogu, to jest u predzadnjem slogu riječi proširene sufiksima pokazuje najprije to što u ovome primjeru u arapskom pismu sufiks *-li* ima označen neutralni vokal /لي/, potom što su svi (premda malobrojni) primjeri sufiksa *-li* u Ljubušakovoj transkripciji s neutralnim vokalom, kao i to da se pridjev *tath* na drugim mjestima pojavljuje upravo u tom obliku, to jest s neutralnim vokalom u finalnoj poziciji (2334, 3700).

Za Ljubušakove primjere je vjerovatno da nije riječ o labijaliziranju vokala sufiksa 3. lica jednine, kao što smo naprijed kazali, već o artikulatornoj vrijednosti vokala u nenaglašenom slogu, a na tu vrijednost, koja je unutar disperzionog polja vokala, svakako utječe i širi govorni kontekst. To je mogla biti i analogija s labijalnim vokalom u posvojnog sufiksu 1. i 2. lica jednine iza kojega slijedi padežni nastavak.

Sufiks padeža dativa u Ljubušakovoj transkripciji pojavljuje se u dubletnom obliku, kao *-a* i kao *-e*. Malobrojni su primjeri u kojima odgovara vokalnoj harmoniji: *čodžuga* (2235), *čovala* (1795), *dimege* (418), *fenaluga karši* (3426), *išlere* (423), *kibleje* (~*kibleye*) (3891), *kišije* (2581), *olana* (3197), *suja* (438), *šeje* (1130).

Dativni sufiks u varijanti *-a* vidi se kod nekoliko riječi s palatalnim vokalom u zadnjem slogu: *gjoka* (~*gök*) (366), *kendina* (359, 629), *nedameta* (1091), *jarena*²² (~*yarın*) (2567).

21 Ahmet Caferoğlu u radu „Anadolu ve Rumeli Ağızları Ünlü Değişmeleri“ (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1964, str. 1-33) govori o preoblici vokala *ı-u* u crnomorskom turskom dijalektu (oblast Rize) u srednjem slogu riječi. Premda primjeri koje Caferoğlu navodi (*atumi*, *kucaguma*, *aklumi*, *boazumi*) svojim oblikom pokazuju sličnost s onima na koje mi ovdje ukazujemo, potrebno je primijetiti da među njima nema riječi s palatalnim vokalima (zbog čega tu pojavu autor i jeste označio kao promjenu *ı-u*), kao i to da u svim primjerima imenica ima posvojni sufiks 1. lica jednine, te ova karakteristika može biti u vezi s vrijednošću vokala tog sufiksa.

22 U Ljubušakovom izrazu *yarın* ovdje glasi *jaren*. U tom obliku vidimo palatalni vokal u posljednjem slogu. Ovaj primjer nema paralelu u arapskom pismu. Na drugom mjestu ista riječ je u obliku *jarin* (يارين) (٣٩٨٣).

Brojniji su primjeri imenica s velarnim vokalom u zadnjem slogu i sufiksom za dativ u varijanti *-e*: *akle* (2166), *akrebaje*²³ (4241), *arkaje* (2567), *ate* (2008), *baše* (2166), *belaje karši* (3187), *džumhure* (834), *elvane* (825), *gura-be* (1840), *haire* (1190) i *hajre* (1624), *hašre deč* (*~hašre dek*) (671), *insanlere* (518), *kenduje*²⁴ (3288), *čotulugje*²⁵ (*~kötülüük*) (2060), *tabiate* (*~tabiat*) (1737), *torbaje* (3009)²⁶.

Na imenicama koje imaju posvojni sufiks za 3. lice jednine sufiks za dativ je redovno *-a*. U ovim primjerima je, kao i u onima sa sufiksom padeža akuzativa, uočljiv je labijalni vokal u predzadnjem slogu: *anasuna* (2185), *čemaluna* (*~kemâl*) (115), *džebuna* (*~ceb*) (2010), *edebuna* (1763), *mektubuna* (2010)²⁷.

S labijalnim vokalom u predzadnjem slogu pročitana je i primjer *čenaruna* (کنارینه) (2185) premda je u arapskom pismu taj vokal²⁸ označen kao neutralan.

Za razliku od tog, primjeri *imdadina* (امدادینه) (671) i *tasvirina* (تصویرینه) (3007) transkribirani su onako kako su napisani u arebici, s neutralnim vokalom u predzadnjem slogu. Ovima se pridružuju i primjeri *bašina* (باشینه) (2483) i *zevalina* (زوالنه) (1624), s tim što prvi od njih ima dubletni oblik *bašuna* (باشنه) (1094).

Lične zamjenice u dativu glase *bana* (500, 2008, 3983) i *sana* (3983).

Sufiks padeža lokativa u transkripciji je uvijek, osim u jednom primjeru koji ćemo niže pokazati, s palatalnim vokalom:

Ali Osmande (2149), *bunde* (*~bunda*) (1840), *dilde* (3874), *dunyade* (1808), *erde* (601), *gihande* (755) i *džihande* (1522), *frengistande* (2149), *hususunde* (1407), *jerde* (601), *tapande*²⁹ (3891), *uzendžide* (*~üzengide*) (2032), *zevk itmede* (3288).

U narednim primjerima sufiks padeža lokativa glasi *-te*. Kako su to imenice (uključujući i glagolsku imenicu na *-dik*) s bezvučnim suglasnikom u finalnoj poziciji, ovi primjeri odražavaju prisustvo u govoru asimilacije

23 Imenica *akraba* koristi se u bosanskom jeziku u obliku *akreba* (kao i *akrebaluk*). Vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost 1995, str. 79. Ljubušak ju je transkribirao u tom obliku.

24 U izvornom obliku poslovice stoji *kenduye* (کنویه). Zbog Ljubušakova čitanja ove zamjenice s velarnim vokalom *u*, primjer dajemo u ovoj skupini.

25 U izvornom obliku poslovice *کوتولکه*.

26 Primjeri imenica u dativu u Korkutovoj transkripciji su: *baše* (45), *gavgaye*, *sevdaye*, *ferdaye* (47). Usp. Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“.

27 Primjere imenica s posvojnim sufiksom za 3. lice jednine i sufiksom padeža dativa iz drugih tekstova pokazali smo naprijed razmatrajući primjere s akuzativnim sufiksom.

28 A on je, zapravo, kako smo i naprijed skrenuli pažnju, oznaka posvojnog sufiksa za 3. lice jednine koji je tradicionalno bilježen s (ي).

29 To jest, *tapan kişide* (İki kibleye tapanda din olmaz).

suglasnika *d* u ovome sufiksu s obzirom na zvučnost: *atešte* (آتشدِه) (4064), *avrette* (4407), *beşikte* (3382), *itte* (4407), *sarf olundukte* (1874)³⁰.

Nadim olmamakta (1091) jedini je primjer lokativnog sufiksa koji podliježe harmoniji velarnih vokala.

Promotri li smo primjere u kojima sufiksu padeža lokativa prethodi posvojni sufiks za 3. lice jednine. Takvi su malobrojni: *hususunde* (248), *sajesunde* (سایسنده) (427), *on bešunde* (601), *tedbirunde* (2372), *ugurunde* (662) imaju labijalni vokal u predzadnjem slogu, dok je *elinde* (النده) (4361)³¹ jedini izuzetak u tom pogledu.

Sufiks za ablativ ima dvije varijante, *-den* i *-dan*, no teško je reći da su one u vezi s vokalnom harmonijom.

Na palatalnim osnovama riječi vidi se varijanta *-den*: *adenden* (1130), *elden* (616), *elden ele* (3243), *ćamilden* (~*kâmil*) (2318), *gjerčekden* (~*gerçek*) (1248), *kadinden* (~*kadın*) (4328)³².

Ista varijanta sufiksa dolazi i na riječi s velarnim vokalima: *açlukten* (1677), *aduvden* (1808), *anaden* (825), *arslanden* (622), *balden* (2334), *dunjadén* (2076), *džozden* (~*göz*) (2237)³³, *gururden* (1985), *imanden* (664), *kararden* (1097), *kuveji hataden* (834), *zijaden* (~*ziyâ*) (808).

Malobrojni su primjeri u kojima se na velarnoj osnovi riječi vidi varijanta *-dan*: *fenalukdan* (4244).

Imenice s posvojnim sufiksom za 3. (ili 2.) lice jednine primjeri su alterniranja različitih varijanti sufiksa ablativa:

arkadaşlerunden (2895), *bahtunden* (3993), [*senin*] *dostunden* (2736), *neşesunden* (1094), *nevazişunden* (2053), *şamarunden* (2053)³⁴,

čeşmesundan (713), *dilundan* (1014), *džehlundan* (4272), *džemalundan* (115), *jenjisundan* (~*yeni*) (2794), *ojunlerundan* (2523).

Malobrojni su primjeri u kojima vokal predzadnjega sloga nije labijalni: *agadžından* (~*ağaç*) (3940), *duşman kaninden* (755), *ejuluk ettigından* (629), *kjendusından* (کندوسندن) (3103).

30 Navedimo ovdje primjere *iuksekte* (~*yüksek*), *oldukte* i *dost[t]a* na koje je ukazao Németh u rukopisu grofa Illésházya. Usp. J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 100.

31 U Korkutovoj transkripciji nalazimo ove primjere imenica u lokativu s labijalnim vokalom u predzadnjem slogu: *yalisunda* (~*yali*) (47), *zemanunde* (48), *dizunde* (59), *yanunda* (56, 58), *tahtunda* (53). Usp. D. Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“.

32 U Ljubušakovoj transkripciji pokazan palatalni vokal u finalnom slogu riječi premda je ustvari velarni.

33 U Ljubušakovoj transkripciji pokazan velarni vokal premda je ustvari palatalni.

34 U Korkutovoj transkripciji zapazili smo primjer *sahmanunden* (84). Usp. D. Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“.

Zamjenice u ablativu glase: *andan* (1874), *benden* (500), *senden* (200, 4244), *hepisen* (3382). Zamjenica 2. lica jednine jednom je transkribirana u obliku *sendan* (1091) pored dva navedena primjera u kojima glasi *senden*.

Za razliku od sufiksa za lokativ, kod sufiksa za ablativ nisu uočeni primjeri koji bi odražavali asimilacioni proces obezvučavanja suglasnika *d*. Ipak, zadržat ćemo se na jednom primjeru koji je transkribiran u obliku *Bagdaten* (2312), a riječ je o imenici *Bağdat* u ablativu. Ovaj oblik zasigurno je rezultat procesa jednačenja po zvučnosti *d~t* i reduciranja geminata na morfemskom šavu. Ista je situacija u primjeru *mihnete* (4064) koje je u Ljubušakovoj transkripciji došlo umjesto *mihnette* (*altum*³⁵ *atešte*, *insan mihnete belli olur*).

Sufiks padeža genitiva u Ljubušakovoj transkripciji posvuda je s labijalnim vokalom: *akrebanun*³⁶ (4241), *dostun* (2053), *duşmanun* (2053), *džumlenun* (4324), *efendiniün*³⁷ (2008), *insanlerun* (518), *intikamun* (3426), *jalanginun* (~yalancı) (1014), *kabilijetun* (3297), *kadinlerun* (4361), *kazanun* (522), *magrurun* (1990), *mudahinlerun* (3776), *padişahun* (2006), *şahsun* (595), *şejun* (4272), *tanjrinun* (~tanrı) (65).

Na riječima s posvojnim sufiksom: *ajaginun* (366), *džins-nun* (~cinsi) (671), *harekjaminun* (1088).

U ovim primjerima nema pojave labijaliziranja vokala u predzadnjem slogu, što može biti u vezi s labijalnim vokalom genitivnog sufiksa.

Zamjenice u genitivu glase *anun* (2484), *kimun* (2484).

Uz ove daleko brojnije primjere u kojima je vokal genitivnog sufiksa labijalan, uočena su tri primjera s neutralnim vokalom: *dogrilerin* (~doğru) (2626), *duşunmejanin* (~duşünmeyin) (418), *terbijenin* (248)³⁸, dok se u dubletnom obliku pojavljuje imenica *insan*: *insanun* (307, 429) i *insanin* (314).

Uočena su dva primjera u kojima je sufiks genitiva *-um*: *çişinum çendi mikdari* (~kişi) (4052) i *dilsuzum dili* (1014). Taj oblik genitivnog sufiksa pojavljuje se u rukopisu grofa Illésházya³⁹, dok u Glavadanovićevoj gramatici mjestimično genitiv zamjenica ima genitivni sufiks *-um*⁴⁰.

Primjeri instrumentala su: *akçe ile* (اچه ايله) (3646), *araba ile* (عربه ايله) (2139), *dişile* (ديشيله) (4191), *ehlile* (اهليله) (4368), *filile* (~fi>l) (587), *hajati ebedi-ile* (~hayat-ı ebedî) (586), *hatti ta-alik-ile* (593), *kavlile* (587), *kemal ile* (كمال ايله) (2249), *malile* (مال ايله) (2249), *salile* (~sâl) (2249), *suçut ile* (سکوتيله) (2249).

35 To jest *altun* > *altın*.

36 Vidjeti napomenu 12.

37 Ovo je jedini primjer u *Istočnom blagu* u kojem je upotrijebljen grafem /ü/.

38 Primjer *terbijenin* (248) u istoj je poslovice u kojoj imenica *ummet* ima labijalni vokal u genitivnom sufiksu: *ummetun*.

39 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 99.

40 E. Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, str. 37.

(4383), *tarikile* (طريقيله) (1190).

Pored navedenih registrirani su i ovi: *dušmanunle* (2736), *terbijetle* (تربيتله) (277).

Kada se njegova transkripcija uporedi s izvornim oblikom, primjer *umidle* (اميد ايله) (1677) odražava promjenu *ile* u *-le*.

Sufiksi za promjenu glagola

Prezent pomoćnog glagola *imek*

Prvo lice jednine je samo u primjeru *ben eyiyim* (ابي يم) *sen fena* (2688).

U arapskom pismu vokal sufiksa za 3. lice nije označen, u transkripciji ima različite oblike, kako slijedi:

–*dur*: *bujledur* (~böyle) (2088), *degjildur* (825), *ejdur* (626, 1014), *hademesidur* (3229), *haram zadedur* (3417), *husni edadur* (593), *istihčamdur* (~istihkâm) (3187), *itmededur* (3288), *itmekjdur* (619), *muščildur* (~müşkül) (2318), *pehasidur* (262), *timardur* (2008);

–*dir*: *Allah dir* (1990), *balik kildžigidir* (710), *bešaretdir* (1624), *bundedir* (1840), *destimaldir* (3243), *eserleridir* (586), *eşekdir* (1889), *işaretdir* (1624), *itibardir* (2581), *itmekdir* (2060), *olandir* (4368), *tahkirdir* (2495), *tatlidir* (2334, 3700), *varmidir* (418);

–*dr*: *bakmalidr* (115), *brakanladr* (~bırakanladr) (444), *elindedr* (4361), *gjibidr* (1955), *šahsdr* (278), *šejdr* (2688), *jekdr* (4272);

–*tir/-tur*: Tri su primjera u transkripciji u kojima se inicijalni suglasnik sufiksa *d* izjednačuje po zvučnosti sa suglasnikom koji mu prethodi, s tim što primjer *joktur* prolazi na više mjesta (755, 1874, 3297, 4383). Preostala dva primjera su *dadihaktir*~*dâd-i Hakk* (277) i *itmektir* (3426).

Neujednačen oblik sufiksa *-dIr* pojavljuje se nakon sufiksa participa perfekta. Jednom je s labijalnim vokalom (*olunmišdur* 1763), jednom je bez označenog vokala (*olmišdr* 843) i jednom s labijalnim vokalom i obezvučnim inicijalnim suglasnikom (*olmištur* 518).

Prezent neodređeni

U Ljubušakovu izrazu, pokazanom u transkripciji, rijetko ima odstupanja od slike u arapskom pismu. Oblici participa prezenta su:

–*r*: *avlar* (2139), *jašar* (339), *patlar* (1985);

–*ar*: *čikar* (2237), *dogar* (1097, 3985), *gezer* (3243), *gider* (3288), *ider* (359), *kazar* (4191), *sarar* (3396), *sever* (3686), *solar* (4014);

–*ur*: *bulunur* (بولنور) (2175), *čurur* (3776), *džerinur* (~gerinmek) (کرينور) (1404), *gelur* (کلور) (2166), *olunur* (2098), *sanur* (1624), *tutilur* (طوتيلور) (2461), *verur* (ويرر) (3651), *virur* (1889).

U većini ovih primjera (izuzimajući (ویرر)) u arapskom pismu je vokal označen s /و/, te je Ljubušak čitao onako kako je napisano. Međutim, u primjeru *isirur* (~*isurmak*) (2895) sufiks, kao što se vidi, glasi *-ur* premda je njegov vokal u arapskom pismu označen s /ي/: (ایصیریر).

Na isti je način označen vokal u primjerima *kazanilir* (قزانیلیر) (3646) i *uzatir* (اوزاتیر)⁴¹ (3197). Ovdje ga je Ljubušak pročitao kao što je napisan. Ovima se pridružuje i primjer *irir* (~*erir*) (ایرر) (366). O kolebanju u pogledu labijalne/neutralne vrijednosti vokala ovoga sufiksa svjedoči glagol *kalmak* koji se pojavljuje u dva oblika: *kalir* (قالیر) (662) i *kalur* (قالور) (1522). Ljubušak je naime oba primjera pročitao onako kako su napisana, a nedosljednost u arapskom pismu odraz je miješanja tradicionalnog načina bilježenja koje odražava stariji oblik tog sufiksa i novoga koje u pismu donosi njegovu stvarnu izgovornu vrijednost.

Prvo lice je u jednom primjeru, *korkarum* (قورقارم) (3152). Lični nastavak je u transkripciju prenesen s labijalnim vokalom⁴².

Drugo lice, također, samo u jednom primjeru, *olursun* (3152). Pažnje je vrijedno da je sufiks *-sIn* u transkripciju prenesen s labijalnim vokalom, prilagođen vokalnoj harmoniji, dok je u arapskom pismu označen neutralni vokal (اولورسین).

Negativni oblik participa prezenta je: *anlamaz* (اکلامز) (809), *fehmed* (1624), *girilmez* (گیرلمز) (65), *idemez* (248), *itmez* (1411, 4241), *jašamaz* (339), *olunmaz* (اولنماز) (522), *sigmaz* (1795), *virmezler* (2235).

U nekoliko primjera zabilježeno je obezvučavanje finalnog *z* u *s*, kako slijedi: *češmes* (~*kesmek*) (کسmez) (546), *ar olmas* (1762), *irfan olmas* (2301), *varlmas* (~*varilmak*) (1190). Ovi Ljubušakovi oblici pokazuju paralelu s onima na koje je ukazao u radu o Illésházyevu rukopisu: *bilmes*, *gyelmes*, *gyaramas*⁴³.

Na jednom mjestu je negativni oblik participa prezenta neodređenoga u 1. licu jednine *istemem* (4317).

41 U transkripciji stoji *uzanir*, no riječ je o glagolu *uzatmak* čiji smo oblik mi prihvatili po analogiji prema *uzanir*.

42 Također kod Illésházya *korkarum*. Vidi: J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 82.

43 Vidi: J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 105. O primjerima u tom tekstu koji ukazuju na promjenu finalnog *z* u *s* vidi u istom radu na str. 93-94. Također vidi: Ekrem Čaušević, "Bosanski turski i njegova autentična obilježja", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 41/1991, str. 389. U pjesmama koje je D. Korkut prenio iz Zbornika Miha Martelinije u radu „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“ brojni su primjeri negativnog oblika participa prezenta s glasom *s* u finalnoj poziciji.

Perfekt određeni

Primjeri su malobrojni. U transkripciji je uvijek s neutralnim vokalom: *aradi* (4056), *bakdi* (2006), *buldi* (4056), *oldi* (809).

Perfekt neodređeni

Primjeri su brojni. U arapskom pismu je, prema običaju, uvijek bez označenoga vokala, a u transkripciji posvuda s vokalom *i*. Dovoljno je navesti jedan primjer. Ovdje je particip perfekta u funkciji atributa: *dunjaden bikmiş adem* (2076).

Imperativ

Brojniji su oblici negativnoga imperativa. Sufiks za negaciju *-ma* uvijek je s velarnim vokalom: *beklema* (2076), *čalişma* (1763), *dajanma* (438), *gelma* (3874), *inanma* (438), *ejlema* (2372), *ićma* (713), *itma* (616, 4317), *kilma* (~*kılmak*) (2424), *korkma* (2053), *olma* (200), *sokma* (2010).

Velariziranje vokala u ovoj poziciji vidi se u Illésházyevu rukopisu u primjerima: *etma*, *gitmamişlar*, *suylema*, *zahmete ćirma* (~*girmek*). Uz ove treba spomenuti i primjer *eyerlema* u kojem je velariziran vokal sufiksa *-ma* kojim se iz glagolske osnove izvodi imenica⁴⁴.

Afirmativni oblici imperativa zastupljeni su u ovim primjerima: *ćagir* (~*çağırma*) (2484), *ćek* (4244), *đor* (~*gör*) (3965), *ejle* (3874), *hazirla* (2444), *iltidža it* (1091), *koj* (~*koymak*), *kork* (2053), *medhit* (~*meth et*) (4328), *oku* (3965), *sujlein* (~*söylemek*) (1094), *up* (~*öp*) (2484) te *ćeksun* (4244), *ćalsun* (1094), *jansun* (2454).

Optativ

Jedini primjeri za željni način su: *ben jejejim* (~*yemek*) (بیهه) (2688) i *ola* (307).

Kondicional

U svim primjerima je s palatalnim vokalom: *alse* (366), *bitse* (1624), *binersen* (2484), *iderse* (359), *istersen* (4328), *nerde olurse* (2098), *herne olurse* (500), *dakse* (~*takmak*) (1511).

44 Primjere navodimo prema: Mefküre Mollova, "Syntaxe de l' ancient Turc en Bosnie", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 37/1988, str. 9-72, a nalaze se redom na stranicama 29, 68, 19, 29, 33. U savremenim dijalektološkim istraživanjima zabilježena je ista karakteristika u prizrenskom govoru i predstavljena je primjerima *dema* i *ütma* (~*ötme*). Vidi: Tunceri Gülensoy, "Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, str. 109.

Necesitativ

Primjeri su malobrojni: *bakmalidr* (115), *itmeliđir* (587), *itme-meliđir* (1361).

Pasiv

U primjerima *anlařilir* (آكلاشيلير) (2523), *girilmez* (كيرلمز) (65), *kazanilir* (قزانيلير) (3646), pasivni sufiks –*Il* u transkripciju je prenesen s neutralnim vokalom, kao řto je u dva od ovdje navedena tri primjera označen u arapskom pismu.

Na isti je naćin oznaćen i proćitan u primjeru *tutilur* (~*tutulmak*) (طوتيلور) (2461), dok je u primjeru *kurtulamazlar* (660) pasivni sufiks proćitan s labijalnim vokalom premda je u arapskom pismu obilježen kao neutralan (قورتيله مزلر). Ovim je ćitanjem zadovoljena labijalna vokalna harmonija, kao i u primjerima *bulunur* (بولنور) 2175, *jutulmaz* (يوتلماز) (710) i *olunmaz* (اولنماز) (522) u kojima vokal pasivnog sufiksa nije naznaćen.

U primjerima *ćiklmas* (ćيقلماز) (2909) i *varlmas* (~*varilmak*) (1190) vokal nije prenesen u transkripciju.

Particip prezenta na –*an*

U arapskom pismu je sufiks ovoga participa u većini primjera oznaćen, i to *elifom* i *nunom* (ان). U transkripciju je prenesen na slijedeći naćin:

–*an* na glagolskoj osnovi s velarnim vokalima: *aglayan* (2237)⁴⁵, *aćilan* (4014), *brakanlar* (444), *inanan* (1130), *kaćiran* (3993), *kalan* (2567), *kazanan* (522), *akil olan* (2142), *okumajan* (1130), *olan* (593), *olanlar* (808), *saklayan* (3417), *jařajan* (1677), *jatan* (626);

–*en* na glagolskoj osnovi s palatalnim vokalima: *ejilik iden* (ايدن) (518), *gjelen* (كلان) (616) i *kjelen* (كلان) (851), *gjuřuřen* (كوروشان) (2736), *jejen* (بيان) (4191);

–*an* na glagolskoj osnovi s palatalnim vokalima: *điriřan* (~*giriřmek*) (423), *istejan* (ايستيان) (1522), *řiřan* (شيشان) (1985);

–*an* posvuda na negativnoj glagolskoj osnovi: *aglamajan* (2235), *ćekmejan* (ćكميان) (1642), *duřunmejan* (دوشونميان) (418, 3103), *dželmejan* (~*gelmek*) (كلميان) (2166), *džozetmejanlar* (~*gžozetmek*) (660), *itmejan* (1361, 2327), *sevmejan* (664).

Premda se ćini da participski sufiks –*An* u Ljubuřakovom izrazu u dobroj mjeri podliježe vokalnoj harmoniji, njegov oblik na negativnoj glagolskoj osnovi s palatalnim vokalima pokazuje izrazito odstupanje od harmonije.

45 U transkripciji stoji *aglojan*.

Glagolska imenica na *-dik*

U arapskom pismu ovaj je sufiks, s posvojnim sufiksom na sebi, označen konsonantima /d/, /j/, /g/ (ديغ). U transkripciji ima različite oblike, kako slijedi:

–*digi*: *anlamadigi* (1716), *bilmedigini* (366);

–*tigi*: *ejuluk ettigindan* (629), *terbijenin ittigi hizmet* (247), *tefejuz ittigi yerde* (3776). Ovdje prezentirani primjeri pokazuju asimilacioni proces *d~t*. U svim se ovim primjerima pojavljuje isti glagol – *etmek*.

–*dugi*: *bosdugi*⁴⁶ (بوزديغي) (1221), *dogdugi* (طوغديغي) (339), *dojdugi* (طويدديغي) (339), *okudugi* (اوقودديغي) (1130).

Premda je u arapskom pismu vokal ovoga sufiksa označen s /ي/, u transkripciji je na osnovi s labijalnim vokalom pokazan kao labijalni. Evidentno je da je transkripcija prilagođena stvarnom izgovoru u kojem je taj sufiks podlijebao vokalnoj harmoniji. U *Medžmui* Mula Mustafe Bašeskije naišli smo na nekoliko primjera u kojima je sufiks *-dik* zabilježen s labijalnim vokalom podliježući vokalnoj harmoniji. Primjeri su *gördügi* (گوردوگي), *götiürdügi* (گتوردوگي), *oldugi* (اولدوغي) (na više mjesta), *oturduğum* (اوتوردوغم), *dogurdugi* (طوغوردوغي) ali *dogurmadiği* (طوغورماديغي)⁴⁷.

Ljubušakovi primjeri pokazuju nam ovaj sufiks podložan vokalnoj harmoniji. U dva primjera u kojima nakon njega ne dolazi posvojni sufiks, nastavak *-dik* je u arapskom pismu označen grafemima /d/ i /k/ /دق/, a u transkripciju je prenesen s labijalnim vokalom⁴⁸: *sarf olundukte* /اولندقدّه/ (1874), *olundukçe* /اولندقدچه/ (2874).

Gerundi i kvazigerundi

Primjeri su: *dogmadan* (3985), *ujumazden* (~*uyumak*) (2444), *iken* (4191), *djormedikçe* (~*görmek*) (1088), *olundukçe* (2874)⁴⁹, *idince* (1091), *kalkendže* (~*kalkmak*) (3718), *olundže* (1505) i *olungje* (4403), *tašengje* (~*taşmak*) (3997).

46 Ovdje se primjećuje promjena *z~s* u finalnoj poziciji osnove glagola *bozmak*.

47 K. Filan, *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, str. 60.

48 Također kod Bašeskije. Vidi: Isto, str. 60.

49 Također oblik *-dukçe* kod A. Glavadanovića. Vidi: E. Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, str. 47.

Neki imenski tvorbeni sufiksi

Sufiks *-Ilk*

U arapskom pismu vokal ovoga sufiksa nije označen, što je u skladu s njegovim tradicionalnim načinom pisanja. U Ljubušakovoj transkripciji vokal je labijalni, kao u primjerima: *ačlukten* (1677), *bahtijarlugi* (4361), *begluk* (713), *bečarluk* (7), *fenaluga karši* (3426), *fenalukdan* (4244), *ćemluk~kemlik* [*kem* Far. *kötü*, *fena*] (2253), *čotulugje* (~*kötülüğe*) (2060), *sultanluk* (7). Kako se vidi, primjeri u promatranim poslovice nisu brojni.

U Illésházyevu rukopisu sufiks *-Ilk* pojavljuje se s labijalnim vokalom, a primjeri su *ziadelugile*, *kuvetlugile*, *gyegyeluk*, *iakluk*, *tozluk*, *esifluk*, *tuzluk*, *csakmakluk*, *muftiluk*, *badişahluk* i dr.⁵⁰ U *Medžmui* Mula Mustafe Bašeskije taj je sufiks u zatvorenom slogu bilježen češće u obliku (لق) i rjeđe u obliku (لك). Tek u dva-tri primjera označen je njegov vokal, i to s (و) ili *dammom*. U otvorenom slogu vokal je nešto češće označen s (و)⁵¹.

U Ljubušakovoj transkripciji ovaj se sufiks s neutralnim vokalom pojavljuje u primjerima *ejilik* (518), *ejlik* (2060, 3426) kao dubletni oblik uz *ejiluk* (619) i *ejuluk* (629)⁵².

Spomenimo i to da prilog *šimdilik* (3874) ima neutralni vokal u finalnom morfemu.

Sufiks *-II*

Mali je broj primjera sa sufiksom *-li* i svi imaju neutralan vokal: *bahtli* (3382), *evli* (465), *hajirli* (3279), *namusli* (3776), *saburli* (3686), *tatli* (3700). To čitanje odgovara načinu bilježenja tog sufiksa kao (لي) u arapskom pismu u promatranim poslovice.

No na isti je način napisan i u primjeru *entatlusi~en tatlisi* (الك طاتليسي) (3426) koji smo naprijed spominjali obrazlažući zašto smatramo da ovdje nije riječ o labijalnom vokalu sufiksa *-II* već o labijaliziranju vokala srednjega sloga.

50 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 82. U Korkutovoj transkripciji naišli smo na dva primjera, oba s labijalnim vokalom: *asretluk* (~*hasret*) (52), *ortaluga* (60). Vidi: D. Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“.

51 K. Filan, *XVIII. Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, str. 54.

52 Kod A. Glavadanovića *ejlik* i *ejlik*. Vidi: E. Čaušević, „Turska gramatika fra Andrije Glavadanovića (I)“, str. 48. Kod Illésházya *eiluk*. Vidi: J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 82.

Sufiks *-sIz*

U arapskom pismu vokal ovoga sufiksa nije označen, u transkripciji je s labijalnim vokalom. Primjeri su: *ajbisuz* (~*ayıp*) (1522), *aziksuz* (2909), *bičaksuz* (3496), *bulbulsuz* (4359), *čičeksuz* (4358), *dilsuz* (1014), *gailsuz* (465) [*gâ>ile* Ar. *sıkıntı, bela, sorun*], *hajasuz* (1955) [*hayâ* Ar. *namus, ar, utanma*], *kadinsuz* (~*kadinsız*) [*>kadın* olmadan] (4358), *mehalsuz* (~*mahal*) (1874), *nursuz* (1955), *teemelsuz* (1097), *jarisuz* (~*yârsız*) (1522). U Illésházyevu rukopisu sufiks *-sIz* je s labijalnim vokalom, a primjeri su *kulaksuz, tassaksuszusz, auretszusz*⁵³.

U jednoj su poslovice dva primjera ovoga sufiksa s neutralnim vokalom, a to su *davetsiz* (851) i *ruhsatsiz* (851). Još jedan takav primjer je *vakitsiz* (4014)⁵⁴.

Zaključak

Knjiga *Istočno blago* Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, objavljena 1896. godine, mnogim svojim karakteristikama dobro odražava vrijeme u kojem je nastala. U njoj su prisutne tradicionalne vrijednosti, u njoj su nove vrijednosti koje su nadolazile s velikim promjenama.

Istočno blago sadrži oko 4000 poslovice i mudrih izreka koje je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak nekoliko godina sakupljao iz knjiga na arapskom, turskom i perzijskom i prevodio na naš jezik. Prije *Istočnog blaga* takva knjiga nije postojala na našem jeziku. Postavljajući sebi za cilj da „jugoslavenskom svijetu bar unekoliko“ približi istočnu književnost, to jest mudre rečenice i poslovice koje imaju svezremenu vrijednost, Ljubušak je postao prvi prevodilac na naš jezik s arapskog, turskog i perzijskog jezika.

Tu knjigu koja je u bosanskohercegovačkoj kulturi u cjelini predstavljala jednu novinu, Ljubušak je povezo s tradicijom tako što je jedan broj prikupljenih izreka donio i u izvornom obliku – na jeziku na kojem su nastale (arapskom, turskom ili perzijskom) i u arapskom pismu. Taj oblik arapskih, turskih i perzijskih izreka za bošnjačku je kulturu bio tradicionalan, no bio je propraćen dvjema novinama. Jedna je već spomenuta – prijevod izreka na

53 J. Németh, *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*, str. 82. U Korkutovoj transkripciji naišli smo na jedan primjer, i taj je s labijalnim vokalom: *vefasuz* (53). Vidi: D. Korkut, „Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.“.

54 Za posljednji od navedenih primjera zanimljivo je primijetiti da je imenica *vakit* transkribirana s visokim vokalom u drugom slogu, dok je na drugim mjestima u obliku *vakat* (660, 248) koji ima kao turcizam u bosanskom jeziku. Škaljić je zabilježio i oblik *vakatsuz* (nevrijeme, nezgodno doba) (str. 636), premda je više (bio) poznat hibridni oblik *nevakat* koji Škaljić, također, bilježi (str. 491). Vidi: A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*, navedene stranice.

bosanski jezik, a druga se ogleda u transkripciji tih izreka iz arebice u latinicu. Sam je Ljubušak u predgovoru *Istočnog blaga* rekao da je poslovice transkribirao „onako kao što glase“.

Doista, uvidom u transkripciju turskih poslovice uočavaju se neke karakteristike onoga turskog jezika koji se koristio u Bosni. Jedan dio tih karakteristika pripada istodobno nekim govorima u zapadnorumelijskom turskom dijalektu. Prilikom promatranja jezičkih značajki turskog u *Istočnom blagu* potrebno je imati na umu da je Ljubušak, turski tekst transkribirao čitajući ga iz turskih izvora. Zbog toga je težište istraživačkog zanimanja bilo na primjerima u kojima Ljubušakov izraz, pokazan u transkripciji, odstupa od izvornog teksta, kao i njegova čitanja onih oblika kod kojih se, u skladu s tradicionalnim načinom bilježenja, u arebici nisu bilježili vokali. Ograničenje u ovome radu predstavlja to što je Ljubušak za oznaku vokala koristio pet latiničnih grafema, i to /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, te se o stvarnoj izgovornoj vrijednosti, posebno s obzirom na palatalnovelarni aspekt, s više sigurnosti može govoriti jedino o niskim neutralnim vokalima.

Među uočenim morfonološkim i morfološkim karakteristikama turskog jezika koji je Ljubušak donio u latiničnoj transkripciji poslovice ističe se labijalni vokal u pretposljednem slogu onih imenskih riječi koje na sebi imaju posvojni sufiks 3. lica jednine i sufiks padeža akuzativa, dativa, lokativa ili ablativa (*anasuna, arkadaşlerunden, çeşmesundan, dilundan, davasuni, džebuna, edebuni, imanuni, mektubuna, noksanuni, sajesunde, tedbirunde*). Primjer *entatulusi* u kojem se, također, vidi labijalni vokal u predzadnjem slogu, premda je riječ o nekim drugim sufiksima, upućuje na zaključak da ovu karakteristiku treba vidjeti kao promjenu vokala u imenskim riječima koje prime više od jednoga sufiksa, a ne kao labijaliziranje vokala sufiksa. Sufiks padeža dativa je u ovakvim primjerima uvijek *-a*, za padež akuzativ ne možemo reći drugo već da glasi *-i*, kako na palatalnoj tako i na velarnoj osnovi riječi, dok kod ablativa alterniraju *-dan* i *-den*. Ova neujednačenost u pogledu palatalnosti/velarnosti vokala u padežnim sufiksima, koji slijede nakon tog labijalnog vokala, ne dopušta da sigurnije govorimo o njegovoj stvarnoj palatalnovelarnoj vrijednosti. Ostaje nam zaključiti da je riječ o vokalu koji se artikulirao kao labijalan, a naš stav o toj njegovoj vrijednosti zasniva se kako na tekstovima u transkripciji (Ljubušak, Németh, Korkut), tako na tekstovima u arebici (Bašeskija, anonimni pisac/prepisivač).

Sufiks padeža lokativa je u Ljubušakovoj transkripciji, s jednim izuzetkom, uvijek *-de*. Palatalni vokal ima i pluralni sufiks, s malobrojnim izuzecima koji su na glagolskoj osnovi.

Jedna druga karakteristika Ljubušakova izraza je što se negativni sufiks *-mA* u imperativu pojavljuje uvijek s velarnim vokalom bez obzira na palato-velarni aspekt glagolske osnove.

Pojava dosljedne velarizacije vokala u finalnom morfemu vidi se i kod sufiksa participa prezenta određenog (*-An*), no samo onda kada dolazi na negativnu glagolsku osnovu. Na afirmativnoj osnovi ovaj sufiks pojavljuje se u oba oblika, *-en* i *-an*, i to dosta često, premda ne i uvijek, u skladu s vokalnom harmonijom.

Tvorbeni sufiksi *-Ik* i *-sIz* u svim su primjerima koje Ljubušak bilježi s labijalnim vokalom. Tvorbeni sufiks *-II* je pak posvuda s neutralnim vokalom. Taj je njegov oblik podudaran s načinom na koji je označen u arapskom pismu. Očito se u Ljubušakovim izvorima taj sufiks više nije pisao u starijoj varijanti s labijalnim vokalom.

Neki drugi gramatički oblici su u arapskom pismu u Ljubušakovim primjerima pojavljuju u dubletnoj formi, zbog čega i Ljubušakova transkripcija mjestimično odražava promjene koje su se odvijale u književnom turskom jeziku. Tako je sufiks participa prezenta neodređenog *-Ir* u njegovom čitanju *-ur* i *-ir*, jer je u arapskom pismu bilježen dvojako.

Konačno, Ljubušakova transkripcija bilježi neke procese koji su se odvijali u govornom jeziku i dali oblik savremenom turskom jeziku premda u arapskom pismu nisu bilježeni. Među ovima treba spomenuti asimilaciju suglasnika po zvučnosti (*atešte*, *avrette*, *itmektedir*, *olmiştur*) i labijalnu vokalnu harmoniju kod sufiksa *-dik* (*dogdugi*, *dojdugi*, *okudugi*).

Morphonologic and morphologic language features of Turkish proverbs in Latin lettering by Mehmed-bey Kapetanović-Ljubušak

Summary

The previous work focused on phonological entries in the Turkish text of proverbs and wisdom sentences produced by Mehmed-bey Kapetanović-Ljubušak both in original Arabic lettering and in Latin script, published in *Istočno blago* (Eastern Treasure) magazine in 1896 in Sarajevo. This second paper discusses morphonologic and morphologic features of Turkish language. It presents the forms of grammatical and formative morphemes, and points out that some of their characteristics reflect the Turkish language used in Bosnia over past centuries.

Key words: Istočno blago, Ljubušak, Turkish proverbs, language, morphonology, morphology